ЛЕГКИЙ ХЛІБ

1

Сонце сідає помаленьку, як старенька квола бабуся. Воно крадькома підбирається, щоб піймати за путрю кучеряві березки, що густими кущами розрослися по тім боці яру. Тоді від беріз падають темні тремтячі тіні на придолинок, потроху ростуть і посуваються на другий бік яру, застилаючи леваду та всі оселі діда Опанасія.

До вечора зосталося лише дві-три години.

Дід Опанасій, прижмурившись, вдивляється старими, вузенькими, як у миші, очима в сонце та холодок і весело б'є себе по ногах, радіючи, що денні клопоти кінчаються й можна піти до попа Серафима запустити в хвильку. Це він робить майже щовечора.

Знімає з вішалки в своїй маленькій, як чернеча келія, хатині білого парусинового піджака, довго його чистить і розправляє, довго витирає сукнянкою маленькі, як дитячі, чобітки з "єлецького товару" й нарешті, накинувши картуза, виходить з хатини. Піджак на ньому широкий і довгий і теліпається, як на жердці,— від сина Гаврюші достався; і чоботи, й картуз, і смуглясті, трохи потерті в деяких місцях штани — все від сина Гаврюші. Скільки їм літ, дід забув уже — давно це було. Тоді ще був Гаврюша управителем тільки одного маєтку, а пізніш його призначили найстаршим управителем усіх маєтків графині Стоніг-Зозулястої.

Та вже й син Гаврюша давно помер, а піджак, штани й чоботи зостались у діда чистенькі, наче ніхто їх з того часу й не носив — так зберігає їх дід Опанасій.

Стежка до попа Серафима, міцно утоптана і блискуча, як молодий лід, іде через Кравцеву леваду. Побік стежки розрослися високі й товстелезні дуби. Чи вони ростуть, чи так незмінно стоять застарілі, не може сказати дід. Скільки років ходить повз них, а вони стоять однакові й однакові. Та роки ж їм ідуть, певне, як і дідові Опанасові. А років дідові, мабуть, багато вже; що за дев'ятий десяток перевалило, це вже так. Тільки смерть десь довго забарилась.

Обличчя в діда ще червоне й здорове. Як золоті плями, розсипались по ньому блискучі краплини рижого ластовиння, а коло очей сила маленьких зморщок,— це тому, що дід Опанасій недобачає й, придивляючись до всього, повсякчас прижмурюється. Яке в нього колись було волосся, трудно пригадати, але тепер і борода, і чуб білі як молоко.

А проте кріпкий ще дід. Його маленька сухорлява постать хутко перебирає ногами, наче дід кудись поспішає, й чорні вузенькі очі пильно вдивляються в усе, що запримітить дід.

З усім цим, що попадається дідові по дорозі, багато зв'язано споминів. І, дивись, інколи та й вискочить якась неслухняна думка й нагадає, що дідові такому старому, слабкому та самітньому гірко, ой як гірко живеться! Що можна було б йому подбати, знайти куди краще місце й прожити там останні дні тихо, спокійно та лагідно... Але ні, хай йому легко живеться! Не хоче цього дід. Не може кинути маленького тихого села Куріпок, бо приріс кожним корінчиком, кожною гілочкою своєї душі до цього села. І всіх він тут знає, з кожним любить порозмовляти й пожартувати, і всі поважають старого діда.

Чоловіки звуть його не іначе, як Опанасій Іванович, а молодиці лагідно й м'яко — дідусь Опанасій. І це тішить старече серце. Ось по дорозі зустрічається дідові молодиця. Вона несе воду з криниці, і вся її думка, здається, лише на тому й застигла, щоб не розлити води з цеберок. Вона йде, нахилившись в землю, й нічого не помічає навколо. Але дід Опанасій уже запримітив її. Очі йому стають весело-суворі й

гострі, він хутко підкрадається і, замахуючись товстою грушевою палицею, кричить суворо:

— Стой! А-а, мать твоя... дівкою була, ти чия будеш?

Молодиця, як обпечена, від несподіванки жахається, з цеберок у неї хлюпає вода; молодиця озирається і перший момент мовчить, тільки очі дивляться злякано й здивовано.

— Ти чия будеш, кажи мені! — пристає до неї дід Опанасій.

— Охріма Клешні жінка,— впалим і хриплим від схвилювання голосом відповідає молодиця, збираючись іти далі.

— Ні, постой! Ти що на мене наговорила? Га? Кажи, що ти казала?

Гаряча кров заливає обличчя молодиці, вона здатна кинути коромисло з цеберками й утекти геть звідси.

— Де, дідусю, що ви таке кажете?

— А он там на вулиці в неділю перед усіма судила мене. Казала, що я сякий-такий... Хіба не казала? — насідає на неї дід Опанасій.

— їй же богу., дідусю Опанасію, нічого такого не казала... І на вулиці не була,— щирим голосом виправдовувалась молодиця.

— Брешеш, сукина дочко! Ти ж казала, що я ходив свататься до рябої Гапки. Га? Піймалась? — і дід лукаво при цьому жмурить очі.

Але молодиця зрозуміла вже жарти й весело сміється. А дід знову подибав собі далЦ

В молоді ж часи й не те ще було. їде дядько в поле, повільно постьобує волів. А дід Опанасій підкрадеться, заплющить дядькові очі долонею і держить хвилину, дві, три. Дядько сердиться, одмахується батогом, лає, перебравши всіх своїх сусідів на кутку. Розплющить очі, а перед ним дід Опанасій. Здивований дядько тільки усміхається на все обличчя й нічого не зможе сказати. А ось їде верхи на коняці хлопець. Дід Опанасій ні з того ні з сього почне намірятись на хлопця палицею, і той ладний вже плакати, а дід тільки закивав далі.

Більш усього ж любив дід жартувати з молодицями та дівчатами. То присікається до молодиці, дорікаючи, що бачив її, як вона ночувала в клуні з іншим чоловіком. Божиться й хреститься молодиця, та нічого не помагає. Почне дід залицятись до неї, борюкаючись за руки, поки молодиця не вирветься та втече. Але чоловіки за це не сердились, бо знал, що дід тільки жартує.

А то й так бувало. Гляди, сидить баба в кущах і рве бур'я корові. Підкрадеться дід тихенько й над самісіньким то(вухом і тюкне. Баба, як божевільна, кидає все й тікає помі> кущами аж до осель. Довго там стоїть, а повертається боязке визираючи з кущів. А там дід Опанасій. Не втерпить вже тод баба й починає лаятись. А коли йде дівка, та ще й запиша лась, дід неодмінно починає чхати.

— Ну й кріпку табаку нюхаєш ти, дівчино. Де ти купуєп таку?

Дівчина тільки чмихне, надметься і хутчій тікає. Багато було всього з дідом Опанасієм. Та одного разу сталася подія, що глибоко вразила й самого діда Опанасія.

Жив ще тоді в Куріпках старенький піп, отець Сильвестр, якого селяни звали батюшка Сівместр. Під час Храму всі пани й панки загуляли в попа Сильвестра та й випили добре, а найбільш дід Опанасій. Піп Сильвестр любив служити рано, як тільки встане сонце. А церковний сторож Потап був чоловік ретельний, глибоко щирий, пильнував за всім,

щоб усюди в церкві була чистота та "благодать Божія". Погуляв у себе, а коло півночі прийшов до попа по ключі, щоб зарані прибрати церкву.

— Що ж ти вночі забився, Потапе? Можна б і зранку прийти,— сказав йому піп Сильвестр.

— Та так, батюшко, щоб не тривожити вас. А то я собі оце приберу, а до служби, як полатається, вже й чисто, й акуратно буде,— пояснив Потап. Голос У нього був хриплий, і говорив він у ніс, розтягуючи кожне слово.

— А ти й не боїшся, Потапе, в оцю пору бути коло церкви? — звернувся дід Опанасій.— Там же мертвяки. Вони, мабуть, теж храмували, а тепер п'яні й танцюють там. Запопаде якийсь за шиворот, та прямо в могилу. Що ти тоді робитемеш?

Та Потап був випивши й тому вважав показати себе хоробрим.

— Я, Опанасію Івановичу, так полагаю, що старому солдату нічого не полатається бояться. В церкві усьо одно, как на часах. Чи сам цар, чи чорт до тебе лізе — ні з места! Стой — і больше нічево! А для мертвяків я знаю ередствіє. Прочитаю, і вони всі повтікають, як миші.

Розходився Потап, згадав, що він миколаївський салдат, розмахував руками, і здавалось, що пустіть його в саме пекло, він .і там з усіма розправиться. А дід Опанасій приставав і доказував, що Потап не видержить і злякається. Почада-ся спірка, до неї встряла вся п'яна компанія. Поділились на два гурти. Один стояв за діда Опанасія, другий за Потапа. Обійшла кілька разів пляшка з горілкою, а спірка усе більш і більш розросталась. Нарешті порішили піти на парі.

Коли Потап не злякається нічого — ні чортів, ні мертвяків,— дід Опанасій дає йому рябеньку теличку. Коли ж злякається, повинен він вижати дідові Опанасові десятину пшениці. Побили по руках. Запопала

компанія Потапа до себе, а дід Опанасій тим часом хутенько одягся й вийшов з хати. До церкви дорога йшла через греблю. Там був невеликий місток. В літню пору вода в ставку висихала й рідко коли стікала по містку. Дід Опанасій скочив під місток, роздягся й голий став чекати Потапа. А за якусь пору зачулися здалеку глухі кроки та тиха розмова.

Повертався Потап від попа, був підвипивши і стиха міркував сам про себе:

— Гм... Ти думаєш, як ти пан, то злякаєш... Бісового батька... Потап ніякого чорта не боїться... Чуєш? Не боїться. А телиця моя буде... суки, моя буде...

Та як він це сказав — раптом з-під містка щось вискочило й прямо на спину Потапові, запопало за шию й почало харчати.

— От тобі на! Чортяку згадав, а він уже й тут. Слухай, злазь мені зразу, бо я тобі...— не рябіючи, лагідно заговорив Потап, гадаючи, що чорт обізветься.

А його ще більш почало давити за шию.

— Да воскреснет Бог і раставра вразі його...— шепотів Потап.— Оджени й розточи всяку напасть, нечисту силу й помилуй мене... Помилуй мене, Боже...— мимрив Потап, та слова йому, сердешному, плутались, язик сухий приставав до горла й не ворушився. Холодний піт обкотив Потапа, а за волосся його на голові наче хтось боляче тяг.

Стежка круто виходила під гору, коло неї були глибокі провалля. А жах уже виростав у темну кучугуру. Здавалось, що з усіх проваль вискочать нечисті сили, насядуть на нього й задавлять тут на місці. Потап кілька разів спотикався і падав, але нечиста сила не кидала його.

Та коли вийшов на гору, міг лише стогнати:

— Господи, помилуй... Господи, помилуй... Порівнялися з церквою, і те, що сиділо на плечах, раптом

зіскочило, побігло до огради і, перескочивши через неї, заховалось на кладовищі.

Останні сили покинули Потапа, і він упав непритомний.

Другого дня вранці куріпчани знайшли Потапа ледве живого коло огради й однесли в сторожку.

А дід Опанасій, наче нічого й не сталось, прийшов до церкви і тоненьким фальцетом витягував церковні співи.

Ледве видужав Потап. Цілих два місяці лежав у ліжку, не встаючи. Баба Перчиха кілька разів виливала переполох, мочила свяченою водою, парила гарячими паляницями під пахвою. А на третій місяць устав Потап сам, тільки якийсь чудний став. Очі йому дивилися в одну точку, розмовляв мало, а коли звертались до нього, то голосно кричали, бо дід Потап став слабий на вухо. Кажуть, начебто й на голову захворів.

І тієї ж зими таки й помер. Снігом занесло, як обходив церкву. А як хоронили його, дід Опанасій правив за дяка, та так жалібно співав, а під кінець, як спускали труну в могилу, не видержав і заплакав — мабуть, совість заговорила, хтозна; а може, жалко стало, бо Потап був самітній. І з того часу дід Опанасій перестав так жартувати.

//

У дворі попа Серафима надвечір ставав густий приємний холодок. Посувалися тіні, то з круглими рівно одрізаними верхівцями-шапками від осель, то з тремтячими зазубринами від дерев. Золотий порох легкими пасмами повільно спадав на землю.

А піп Серафим щодня гуляв в цю* пору по дворі, легенько зітхав і гладив живота. Він тільки що випив чаю з смачними коржиками й медом, настрій у нього був лагідний, а проходку робив для "облегченія желудка".

Ходив піп повільно, перевалюючись з ноги на ногу, а йому голосно скрипіли широкі розтоптані чоботи: рип-рип, р-рип... Р-рип... Інколи з нудьги починав він пробирати стригунів, що виходили з конюшні й, піднявши підстрижені хвости, бігали кружка.

Коли з'являвся дід Опанасій, піп спокійно йшов йому назустріч, а на повному червоному обличчі стояла в нього добродушна м'яка усмішка.

— А-а, Афанасію Івановичу, Божіє благословеніє,— говорив він, але очі йому дивились кудись угору, і, помовчавши трохи, він говорив серйозно, немов якусь нову й глибоку думку: — Нада полагать, Афанасію Івановичу, будет дождь.

Вне всякого сомнєнія. От уже скільки день тучки збираються. Вне всякого сомнєнія, будет дождь.

— Ні, отець Серафим, дощу не буде,— сонце чисто сідає. Так от я уже звірився, отець Серафим, за скільки літ: як тільки сонце сяде за стіну, дощ неодмінно буде, хоч покрапає.

— Надо полагать, що й так,— задумливо говорив о. Серафим, твердо надавлюючи на "о".

Пройшли мовчки по дворі. Балачка чомусь не ладилась. З кухні вийшла красива дівка і стала годувати кури, що з криком густою юрбою обступили її.

— Катря! — гукнув її піп.— Став самовара. В хвильку будемо запікати.

Попадя в о. Серафима давно померла, й він жив з куховаркою.

Вибирав її довго. Шукав переважно сироту або з бідної родини, але чисту, красиву дівчину. Тоді їхав на ярмарок і купував теличку. Теличка підростала, ставала коровою, а піп Серафим віддавав її в придане за куховаркою, коли та виходила заміж. Всі це знали і, жартуюючи, говорили, що у "батюшки корови довго не держаться — все тікають за дівчатами".

— Щось довго немає сьогодні наших компаньйонів — пора б уже й запустить по одній,— сказав піп і при цьому голосно позіхнув.

— Усі трави вбирають,— пояснив дід Опанасій.— Хотять засуха звезти. Погода така вже ловка стоїть.

— Надо полагать, що так...— позіхнувши, відповів піп.

— Це тільки ми з вами,— говорив далі дід Опанасій,— гулящі люди. Ви — батюшка, вам не личить за чорну роботу братись, а я старий, слабий. Ех, якби це десятків хоч два одкинути, як колись було. Чого тільки не виробляв, о. Серафиме! Робота аж шумить, молодиці не пропущу було, щоб не зачепить.

— Хе-хе-хе.

— їй-богу,— розпалювався дід Опанасій.— Було, коли йде ловка молодиця, то і вщипнеш, і пожартуєш. А тепер не те.

— Хе-хе-хе,— сміявся піп.— Надо полагать, ви, Афанасію Івановичу, слабость питали до женщин. Да-а. Все ми грєшні... Ето дело такое...

— Ні, о. Серафим. Я більш так, легенько, тільки пожартувать. А тепер і на це не здатний...— помовчавши, додав він.— Да-а. Колись добре жилось, о. Серафиме. Усього вдосталь було. І хліб легкий... Синів

вивів у люди. А тепер сам остався... І так гірко, що кусок хліба застряє в горлі.

— На все воля Божія, Афанасію Івановичу! Я так полагаю — надо все без ропота нести... Було добре — хвали Бога. Стало гірше — й за те не гудь,— говорив о. Серафим і при цьому повільно гладив свого живота.

— А як не можна всього зносити? Хочеться, щоб і молочко до чаю було, щоб і булочка тепленька, як колись... а тут тебе гірким словом поносять. Ні, о. Серафиме, треба тікати. Хочу в монастир, проживу останній вік свій тихо, лагідно. Буду дрова монахам рубати, співати на клирос і... Мені аби тільки булочка та гарячий чайок,— жалівся дід Опанасій.

О. Серафим здивовано глянув на нього.

— Трудне сіє діло, Афанасію Івановичу, больше од іскуше-нія такі слова кажете. В монастирі режим тяжкий, строгості большія. Не здержите всього та ще більш нагрішите. Од скуки це ви, Афанасію Івановичу, вірне слово, од скуки.

— Повірите, о. Серафим, тягне туди, ой як тягне. Прокинусь оце вночі — а чую, наче хто кличе з левади —"Офана-сію! Офанасію!" А то, гляди, десь здалеку дзвонять по-мона-стирськи... То я от собі й думаю, чого мені тут сидіти? Од сина Миколи життя немає— тяжко й подумати, що це рідна дитина — а там, батюшко, ніхто не стане клопотать голову. Тихо, чинно, усюди до тебе з словом Божим. Треба йти... От тільки чи сил вистачить. Один клопіт,— тихо говорив дід Опанасій, вдивляючись в попа Серафима. Чоловічки в очах йому ставали вузенькими, мутними та мокрими від тонкої плінки сліз.

— Хтозна, як краще,— говорив о. Серафим,— не можу дати вам совету. Голос совісти людської — найкращий совет. А я що ж — сам

грішний. Надо полагать, і мені слід би туди. Тільки немощі, немощі, Афанасію Івановичу... І нічого не поробиш...

І вони знову почали ходити мовчки, кожен думаючи про своє. Останніми часами дідом Опанасієм усе більш і більш опановувала думка — йти в монастир. Він уже кілька разів намірявся зібратись та йти туди, а якась сила все ж держала його тут.

Сонце вже сіло за куріпчанськими оселями. Поволі згущались сутінки, а з вулиці плили клубки пороху від отари овець.

Було чути, як ляскає пастух пугою і кричать збентежені овечки.

Прийшли ще два компаньйони — Варфоломій Затичка, колишній старшина та волосний суддя, та крамар, червоний і огрядний добродій в білій вишитій сорочці — Федір 06-лупай.

— Ну й благодать,— втішно говорив о. Серафим,— можна спустить по одній. Чудесно, чудесно! Катря,— кричав він до куховарки,— самовара наставила?

І потім всі йшли в низенькі покої попа Серафима.

Гра тяглася довго. Випивали одного самовара, увесь час витираючи піт, тоді піп Серафим наказував ставити другого й знову пили.

Карти були старенькі, заялозені; ще покійна попадя гадала на них: чи буде в неї син, чи дочка. Та померла попадя, не діждавшись дитини, а карти пішли в хід і грали ними з насолодою.

— Так...— говорив о. Серафим.— Ви, значить, балабончи-ком. Надо полагать, ваша бере... Ну, а я смазону хвилькою, і мій хід.

Додому повертались пізно, коли всі куріпчани, стомлені денною працею, спали в тісних і душних хатах. Спали неспокійно, і уві сні когось лаяли за викошене сіно. А в хлівах безтурботно хрюкали свині, обтираючи спини об присішки, і стиха зітхала скотина, пережовуючи їжу.

А вночі, коли навколо панує глибока тиша, й думки в людини стають ясні й чіткі, дідові Опанасію здавалось, що вони, його думки, одділились від нього, вискочили з голови й щось шепочуть йому коло самісінького уха. Він вчував їх, як якусь живу істоту, що разом з ним іде й веде тиху розмову. Він ішов тією ж самою стежкою, через Кравцеву леваду, курив люльку з "венгерського тютюну", який він сам розводив у себе на леваді. Ще колись Гаврюша привіз йому насіння, розказав, як дбати за ним. І дід щорічно сіяв його, і все літо ходив коло нього. А збирав його, коли він поспівав, та уважно різав його на вузенькі стьожки, і хватало тютюну того на цілий рік.

А під димок тепліш на душі стає і охотніш думати. З думками разом встають і спомини далекі й радісні, і на душі стає тепло й затишно.

Добре жилось колись. І землі було вдосталь, і ниви одрізали добрі — пшениця родилась, як золото. А то й урядником наставили. їздить собі дід по селах, наставляє всюди порядки. З ким і пожартує, а кого й шмагне добре канчуком. А проте нічого — не сердились, бо таки й слід було "мурла" одшмага-ти. А раз закликав його становий — думав дід Опанасій, що виговор зробить. Коли він так лагідненько пристав до нього, усадовив коло себе, ще й чаєм пошанував, а тоді й каже:

— Що ж то ти, Стригуне, мало дбаєш про свій участок?

— Рад стараться, ваше благородіє. Всьо благополучно об стоїт в участке,— хоробро відповів дід Опанасій.

— Ні, Стригуне, я не про те. А так, от в тебе доходів мало Плохо ти дбаєш. Нада, брат, тягти, бо мужирва — це такс стерво, що як не потягнеш з нього, сама не понесе, ще й за начальство не стане тебе визнавати. Нада, брат, так: як украде хто в кого коняку, візьми з того, в кого вкрали, а як злодія знайдеш, то і з нього злупи. Прийшов мужик за порадою, злупи з нього курку або пуд борошна. Побачив крамаря — торгує рибою або чим іншим. На каком таком основанії, сукин сину, торгуєш рибою? Де в законі дано таке розрішення, я тебе питаю? А купець зразу тобі мішок тарані. А найпаче, брат, жми жидів. Тягни за все — за те, що він торгує, й за те, що він живе і говорить, а то й просто, що він жид... От так, Стригуне. Ну, а потім ти знаєш... Там уже поділимся. Тільки треба уміючи все робити, щоб і боялись, і любили...

Опанасій Стригун взяв під козирьок, витягся у весь ріст і, радіючи, сказав:

— Слухаю, ваше благородіє, рад стараться,— повернувся на підборах і вийшов від станового.

І з того часу почав пильно працювати. Кілька ярмарків було в його участкові, і кожен ярмарок хурами надсилали йому й риби, й цукру, й меду, й краму; несли селяни курей, сала, зерна. А в діда й засіки в коморі були добрі — усе містилося там. І пішло життя, легке й добре.

А то якийсь лихий чоловік, може, й за те, що він добре злупив з нього, пустив півня. І згоріла вся оселя дідова, як свічечка. Наклав тоді на всіх дід одкупного, а через рік пишалися розкішні панські кімнати на дідовій леваді.

Синів усіх вивів в людей, й пішли вони на легкий хліб. Старший, Гаврюша, став головним управителем усіх маєтків графині Стоніг-Зозулястої. Дванадцять тисяч одержував, та ще й доходи до того. Легко сказати, дванадцять тисяч. Цугом сюди приїздив. Коні гладкі, здорові та розкішні! Фаетон блискучий і сукно синє. Діти в панських розкошах

бавилися. І дідові щомісяця й гроші, й харчі, й одіж надсилав. Кинув тоді дід і службу свою — пішов на покій. Гуляв з попами, грав з ними в хвильку, а в церкві любив поспівати на клиросі.

Один син пішов на Сибір, знайшов добрі землі і жив широко, товсте пузо нажив собі! А менший син Костя пішов чиновником — десь в акцизі був, до чинів високих доскочив.

Тільки один Микола зостався на дідовій землі — цілий вік довбався на ній. А проте й він не кидав мрій про легкий хліб. А як пішло? Хто міг сподіватись? Захворів Гаврюша на сухоти та й помер, і діти почахли, один за одним... Ходили останні дні обідрані, голі... Билася жінка, билася, та й сама пішла услід за Гаврюшею. А за нею й діти. Забили сина в Сибіру каторжани, що блукали в лісах сибірських, і все добро пішло на поталу. А чиновник від чогось повісився. І що й то приневолило на це, хтозна. Добивався дід, їздив у губернію, у всіх розпитував. Так ніхто нічого й не сказав. Начебто якась хвороба була в нього.

Пережив усіх дід. Он ціла низка могил на леваді, з хрестами й хрестиками. Померла стара його дружина Марина. Ходила в м'яких ботинках і носила кофту й спідницю з синього колінкору з білим ластовинням. Була пані й любила клопотатись з курми, що приносили дядьки за послуги дідові. Ось онуки, маленькі діти Миколині. Зостався лише сам Микола, як старий дуб. Діти пішли на поталу. І здається дідові Опанасію, що йому сором-таки, справді сором жити. Люди молоді,— жити б тільки та Бога хвалить, усі пішли на той світ, а його старого тут залишили. Навіщо, спитати б їх? Хтозна! Хто може знати долю людини?

Кілька разів підсипає дід тютюну в люльку й помаленьку додибує додому. А там довго ще вештається — сухі і білі губи шепочуть якісь слова — то дід розмовляє з своїми думками. А вони розходилися й довго, як мухи, не дають дідові заснути.

///

Микола кілька разів гостював у своїх братів, їв там і смакував добрі страви панські, кофій пив там, добрі вина куштував. А повертаючись додому, усім куріпчанам з захопленням розказував про це, голосно плямкаючи губами, наче й тепер почував добрий смак цих страв. Усе життя домагався, щоб завести і в себе такі страви. Але скільки не крутився, скільки не копався в землі, усе виходило якось так, що достатків на них не хватало. Та й жінка, окрім кислого борщу, нічого не вміла до пуття зварити. От і живи так!

Але в свято, коли Микола міг попоїсти борщу з м'ясом та ще й смачної локшини, на нього находив добрий настрій, і, спочиваючи після обіду, він любив помріяти, міркуючи про це вголос:

— Да-а. Ніколи з тебе, Палажко, не буде путньої жінки. Кандьору якогось наготовиш та й думаєш, що це добра страва. Да-а. А от якби ти попробувала доброї їжі, ти б тоді знала, як пани живуть. Да-а, брат, якби оце налисник та ще й у сметані. Слинка, суки, котиться сама. Папушники такі, розсуки, що вкусиш, а він сам розтає, як сахар, в роті.

Палажка на нього нападала, і він втихав, але ще довго мріяв, голосно зітхаючи, згадуючи ласощі.

Чому, власне, він повинен їсти мужичу страву? Чому Гаврюша й Костя їли налисники? Чому дід живе панком, їсть білий хліб, п'є щодня чай з молоком? Ну, хай, скажем, раніш, коли Гаврюша допомагав, ну а тепер? Тепер він, Микола, сам робить, як катюга, ніхто йому не помагає, а дід їсть усе ла-сеньке, тоді як він, Микола, сьорбає один кислий борщ.

Довго думав над цим Микола й порішив не дати дідові молока до чаю. Зразу хотів не дати й чаю, та згадав, що чай у діда свій, і цукор свій, тільки вугілля й вода його, Миколи. Однаково з діда мало толку в господарстві. Нічого не робить, тільки даром хліб їсть.

Дід любив, прокинувшись зранку і вмившись, крикнути Палажці:

— А що, дочко, бика подоїла? Ну, давай молока.

Але якось одного разу, коли він прокинувся й почав кричати, йому ніхто не відповів.

Він здивувався, одчинив двері в хату. Палажка вешталась коло печі.

— Ну, що, дочко, молочко готове? —запитав він.

— Молока немає, тату,— сердито відповіла Палажка.

— От тобі й на! Хіба бик брикався, чи що?

— Нам і самим нічого їсти, а тут ще й вам щодня. Де його набрати? Та й доки воно буде? — зарепетувала Палажка.

В хату увійшов Микола.

— Чи чуєш, сину, що Палажка каже? Я думав, що бик перекинув, а то Палажка так брикається, от тобі й на!

— А я, тату, те ж саме скажу,— грубо закричав Микола.— Ви одні п'єте й молочко, і страву ласеньку, а ми не знаєм, що й до хліба взяти. Більше так не буде. Мало нам молока, нехай і вам не буде, як знаєте. Роблю, роблю, а їсти нічого, а ви гуляєте та в карти з попом, а все щоб вам ласеньке.

— Так я ж старий чоловік, слабий, сукин ти сину! А землю чию ж ти обробляєш? Що ж би ти робив, якби тобі землі не дав? На чім би ти хліб їв?

— Е-е, що земля, тату? Хіба таки за вік не заробив її? А що толку з неї? Роби й на вас, і на себе. Усе одно ніякого з вас толку немає...

Покивав дід головою та й пішов до себе в хатину. "Що за лиха година? — клопотався він.— Наче навмисне хочуть тебе вижити. То тютюну по весні не посадила Палажка, то молока не дають. А то, гляди, ще й чаю не будуть готувати. Чи не було б тобі добра, ще й виженуть. Ні, таки треба йти звідціль. Піду в монастир,— хай собі живуть як знають".

Дід довго топтався по хатині, перекладав свої речі, кілька разів чистив піджака й чобітки, навіть, коли настав вечір, не пішов до попа Серафима запустити в хвильку.

А як тільки полягали всі спати, дід зав'язав в білу хустку деякі речі, надяг білого піджака, перехрестився до темної запорошеної божниці й тихенько вийшов з хатини. Зайшов зразу до могилок і, впавши на коліна, довго шептав молитви.

Чому саме такий невдалий рід у нього? Чому всі пішли на поталу? Ось онука Ганна, дочка Миколина. Здорова й красива дівка. Боже, як пишалися всі нею!

"За князя оддам тебе",— жартуючи, казав дід. А Ганна не вбереглась. Породила дитину та й задушила під стогом соломи. А з сорому й сама повісилась.

А ось Петрусь, теж Миколин син. Тішив як усіх, на жарти всякі майстер був. А підріс, пішов шукати легкого хліба. Найнявся в контору до пана писарчуком. Сидів там, люди хвалили. А потім переманили його в волость, давали там цілих три карбованці на місяць. Повертався колись під свято додому. Хуртовина стояла страшенна. Занесло снігом серед поля. Знайшли через кілька день. Під стіжком лежав підв'язаний мотузочком, в тоненькій сукняній свитці. А обличчя ясне й усміхається. Тільки дві сльози на очах.

— Хліба легкого, синок, шукав, та й дошукався,— шепче ДІД.

І всі шукали легкого хліба, і всі прагнули його та й знайшли. Кинули землю рідну, та й помстилась вона за себе. Одцурались від неї, образили її, а вона скарала...

А мо', й гріхи чиї? Мо', й його, дідові, гріхи за все? І за те, що дітей штовхав на легкий хліб, що й сам ним жив. Випоров колись, як був урядником, одного селянина так, що той і захворів. А потім селянин виявився невинним. І здавалось, що то він мстить, жорстоко, увесь вік, мстить за себе дідові Опанасію.

А думки пливуть клубочками й давлять діда. І в перший раз, кинувши жарти, дід щиро заплакав і почував в цьому теплу насолоду. Може, тут духи його рідних найближче зрозуміють його, бо й сам він однією ногою ступає в могилу...

Місяць вискочив із-за густої сітки дерев, а дід востаннє поклонився могилам і пішов у поле. А місячні промені снували молочно-зелені серпанки, і в мороці їх колихались мрійно-задумливі дерева, слали бліді тремтячі тіні. Пробігав тихий таємничий вітерець, шепотів щось листям, трусив роси й тікав у жита.

Житами плили хвилі туманів. А з них виходили пахучі, спокійно-задумливі шелести.

І здається дідові, що віковічно він злився з ними, кров'ю й потом дідів-прадідів, старих козаків-хліборобів злився він з ними, і тому легкі й радісні ці хліба, як мрії людські, в муках зношені.

"А в монастирі зразу,— думав дід,—тихо й благодатно. Кожного дня вранці й увечері сходити до церкви, поспівати на клиросі. А там гарячого чайку та й на спокій. Садки у них, та лагідно, та гарно так. Вийшов у садок, сів за столиком, студиш чайок собі, а тут тобі холодок, пташки співають.

Боже, як ловко, яка краса твоя Господня! Аж сльози підступають. От ти лихо!"

Куріпчанські лани кінчались коло хреста. А далі йшли ріллі зораної толоки другого села.

Дідові схотілося спочити, а до того ж покурити люльку. Сів він під самим житом, скинув картуза, обдивився навколо й почав шукати люльки. Поліз в одну і в другу кишеню, обшукав усі кишені. Люльки немає.

— Ти, розсукиного сина! Невже це я забув? А так і є. Забув дома, як збирався в монастир.

А курить страшенно хочеться дідові. Наче хтось попав за самого пупа, та й тягне, й тягне його. Аж витерпіти не можна.

Він став і якийсь час завагався. Направився було йти далі, та згадав, що можна буде взяти люльку і знову йти в монастир.

— А як же ж там з нею бути?

Вирішив було повертатись додому. Але потім знову спинився й пішов назад, нарешті став і довго над чимсь думав.

— Е-е, стара собако, нічого тобі рипаться, сиди як сидів в рідним гнізді та й жди смерті! Нічого соваться!..— сумно сказав під кінець, надів картуза та й пішов додому. І що більше наближався, тим ясніш в сірім ранку випливали курпічанські оселі, сумні й обідрані.

Дома ще всі спали, і ніхто не запримітив, як повернувся ДІД.

А другого дня, коли тіні від берез перелізли до левади, дід Опанасій надів білого парусинового піджака, взяв палицю грушеву і, плямкаючи люлькою, потюпав до попа Серафима

Ідучи повз один двір, він звернувся до молодиці, що вийшла з хліва:

— Ну, що, Усте, подоїла вже бика? Чом же ти не принесла молока мені сьогодні?

— Таке й видумаєте, дідусю. Де ж у мене бик? — жартуючи відповіла молодиця.

— От ти, лиха година, ну хоч, мо кабана подоїла?

— Ха-ха-ха! Хай вам, діду, таке й скажете.

— Ні, ти таки скупа, Усте, я бачу. їй-богу, скупа,— і поплівся собі далі.

Піп Серафим ходив на дворищі і чомусь стогнав.

— Що з вами, о. Серафиме? — спитав дід Опанасій.

— Надо полагать, голубчику, вздутіє желудка проізошло. Чогось недоброго попробував, і сода не помагає,— жалівся піп Серафим.

Дід Опанасій тільки похитав головою, і вони обидва мовчки почали ходити, чекаючи двох інших партнерів на хвильку. Тільки піп Серафим голосно стогнав і гладив свого живота.

//V/// 1918 р.

с. Никонівка на Полтавщині